

᠑ᠶᠠᠮᠡᠮᠡ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪpbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

жүйе бойынша кез келген зат есімге – ла, – ле (-да, – де...) қосымшасын жалғауға болады. Бірақ жүйе бойынша *баула, жүкте, сыйла* деп айтқанымызбен, *кірпікте, соғымда, кітапта* деп айтуға болмайтыны белгілі. Белгілі бір тіл қолданысты норма деп тану үшін оның тілдік жүйеде болуы (немесе норманың тілдік жүйемен коррелят болуы) жеткіліксіз. Бұған қоса ондай қолданыс тілдік дәстүрде болуы, сондай-ақ дағдыға енуі қажет.

«Тілдік норма және оның қалыптануы» – Р.Сыздықтың 2001 жылы жарық көрген еңбегі. Ғалымның бұл еңбегі 2014 жылы жарық көрген «Көп томдық шығармалар жинағына» да енген. Еңбекте тілдік норма мен оның кодификациясы алғаш рет зерттеу нысанына алынған. Кітапта тілдік норма, нормалану, кодификация, тілдік жүйе, тілдік құрылым, т.с.с. атауларға анықтама берілген.

Тілдік таңба – тіл бірліктерінің затты, оның қасиетін, болмысқа қатыстылығын білдіретін материалдық-идеялық (екі жақты) құрылымы. Т.т. жиынтығы ерекше таңбалар жүйесі – тілді жасайды. Т.т. мазмұн мен дыбысталудың, яғни таңбаланушы мазмұн мен таңбалаушы дыбыстардың бірлігінен тұрады. Т.т. осы екі жағы сананың жанама түрде қатысуымен тұрақты тіл бірлігін жасайды. Т.т. екі жағы бір-бірімен шарттас келіп, тілдегі асимметриялық жалпы заңдылыққа бағынады. Тіл бір жақты сипатта деген көзқарас та бар. Т.т. тілдегі белгілі үлкенді-кішілі жүйелерде орныққан үлгілерге сай қалыптасады да, адамзат тілінің екі негізгі құрылымдық өлшеміне қатаң түрде бағынады. Оның бірі – таңбаланушы мен таңбалаушылардың әртүрлі парадигмалары мен топтарынан тұратын парадигматикалық өлшем, екіншісі – көлденең қатарда таңбалардың тіркесімін білдіретін синтагматикалық өлшем. Бұдан басқа толық мәнді сөз таңбаларына семантикалық қалып, яғни тарихи ұқсастық тұрғысынан қарайтын үшінші құрылымдық өлшем тән. Т.т. танымдық қызметіне байланысты тілдің құрылымдық бірліктерін (фонема, морфема, сөз, сөз тіркесі, сөйлем) білдіреді.

Тілдің таңбалық теориясы – тілді таңбалар жүйесі ретінде қарастыратын тілдің құрылымы жөніндегі теориялық қағидалар (идея, жорамал) жиынтығы. Дыбысты тіл адамдар қатынасының аса маңызды құралы болғанымен, оны қолдану әрдайым мүмкін де, тиімді де бола бермейді. Кейде тіл арқылы хабарлауға болмайтын жайттар да кездеседі. Ондай жағдайларда басқаларға білдірмекші болған шартты көрсеткіші ретінде әртүрлі заттық, әрекеттік, дыбыстық, сәулелік белгілер (таңбалар) қолданылады. Таңба – басқаларға білдірмекші болған хабардың алдын ала келісілген шартты белгісі. Тілдік таңбалар қарапайым таңбалардай тек хабаршы ғана емес, ол айналадағы өмірді танып білудің, ойды қалыптастырып дамытудың да құралы.

Тілдің шығуы – адамзат қоғамының пайда болуымен байланысты, алғашқы адамдардың сөйлеу мүшелерімен дыбыстарды бірінен соң бірін ажырата айтуы арқылы қарым-қатынас қажеттілігінің өтелуі. Тіл қоғамда пайда болды, оны дамытатын – қоғам, халық. Тілсіз қоғам, қоғамнан тыс тіл болмайды. Т.ш. практикалық қызмет үстіндегі көрнекі ойлаумен тығыз байланысты, өмір сүру